

DOI: <https://doi.org/10.37634/efp.2023.11.10>
УДК 347.441.048

Олена Владиславівна **ПОДВІРНА**

старший викладач, Національний університет водного господарства та природокористування (Навчально-науковий інститут права)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-2746-5550>

e-mail: o.v.podvirna@nuwm.edu.ua

Богдана Сергіївна **КИРИЧУК**

студентка, Національний університет водного господарства та природокористування (Навчально-науковий інститут права)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0898-0504>

e-mail: kyrychuk_p20@nuwm.edu.ua

ТЕОРЕТИЧНІ Й ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНУ НЕДІЙСНИМ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДЕРЖАВ

У статті досліджуються доктринальні основи й правові підстави визнання правочинів недійсними за правовими нормами цивільного законодавства України та зарубіжних держав. Висвітлено основні проблеми національної і зарубіжної судової практики щодо оспорування типових правочинів. Встановлено, що дійсні правочини відіграють першочергову роль у встановленні, зміні та припиненні правових відносин між суб'єктами цивільного обігу. Недійсність виступає конкретним результатом оцінки правочину на предмет відповідності його чинному цивільному законодавству, а місце інституту недійсності правочинів в системі цивільного процесуального права України визначається необхідністю захисту порушених прав добросовісних осіб у випадках, коли вимоги цивільного законодавства щодо правочину не дотримані.

Ключові слова: недійсність правочину, способи захисту цивільних прав та інтересів, цивільне право України, цивільне судочинство України, позасудове оспорування, зарубіжний досвід

ВСТУП

Загальновідомо, що правочини як фундаментальна складова цивільного права України відіграють важливу роль у встановленні, зміні та припиненні правових відносин між суб'єктами цивільного обігу. В сучасному світі, де процеси глобалізації перетворюють типові правовідносини у складний механізм, вивчення теоретичних і практичних аспектів категорії «правочин» є необхідним завданням не тільки для юристів, а й для всіх, хто цікавиться ефективною реалізацією особистих немайнових і майнових прав.

Інститут недійсності правочинів покликано слугувати безперешкодному функціонуванню ринкової економіки й захищати цінності приватного права України, встановлюючи водночас законодавчі межі у вчиненні різних за характером правочинів, а за їх недотримання – закріплюючи можливість захисту прав та законних інтересів добросовісних учасників цивільних правовідносин. Інакше кажучи, правильне сприйняття і розуміння категорій «правочин» і «недійсність правочину» мають вирішальне значення для безспірного регулювання цивільних правовідносин.

Цивільний кодекс України (ЦКУ) 2004 р., на відміну від попередніх кодифікацій цивільного законодавства України, надає достатньо детальну регламентацію інституту здійснення та захисту цивільних прав та інтересів. З огляду на те, що з-поміж усіх положень ЦКУ законодавець особливу увагу приділяє концепції правомірних правочинів та можливих наслідків їх недійсності, це питання вже тривалий час залишається предметом активного обговорення багатьох вчених у галузі права. Теоретичну й практичну основу цього дослідження складають наукові праці таких вчених, як С.Б. Булеци, І.В. Давидової, І.В. Дзери, В.В. Заборовського, О.О. Кота, Л.Д. Нечипорук, О.Є. Самбір, Р.І. Таш'ян, А.В. Тегзи та А.О. Штанька. Саме тоді, віддаючи належне

напрацюванням дослідників, зауважимо, що проблема визнання правочинів недійсними у цивільному законодавстві зарубіжних держав все ще залишається недослідженою, а відтак потребує детального вивчення вітчизняними дослідниками, враховуючи водночас сучасний досвід становлення України як правової і демократичної держави європейського зразка.

МЕТА статті – комплексно й всебічно проаналізувати доктринальні основи й правові підстави визнання правочинів недійсними за правовими нормами цивільного законодавства України та зарубіжних держав, а також висвітлити основні проблеми національної й зарубіжної судової практики у цій сфері.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Методологічну основу дослідження становить система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів, які сприяють повноцінному висвітленню та об'єктивному аналізу предмета дослідження. Формально-юридичний метод застосовано для аналізу норм національного законодавства та положень цивільного законодавства зарубіжних держав. Логіко-юридичний метод застосовано з метою визначення перспектив впровадження в Україні позасудового порядку визнання окремих категорій правочинів недійсними.

РЕЗУЛЬТАТИ

Ч. 1 ст. 15 ЦКУ встановлює, що кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання чи оспорування [9]. Право на захист у контексті зазначеної статті розглядається як суб'єктивне право особи – учасника цивільних правовідносин, що виникає в разі порушення належних їй цивільних прав та інтересів (зокрема, через невиконання чи несвочасне виконання зобов'язань, збереження чи набуття рухомого чи нерухомого майна без достатньої правової підстави тощо), невизнання цього права (зокрема, внаслідок

невизнання права власності на означене майно тощо) або оспорування цивільного права (наприклад, оспорування права на спадщину тощо).

Законодавець у ст. 16 ЦКУ встановив досить широкий перелік способів захисту цивільних прав та інтересів судами загальної юрисдикції, переважна більшість яких може застосовуватися учасниками для захисту правовідносин договірної природи.

Визнання правочину недійсним – це один із найпоширеніших на сьогодні способів захисту цивільних прав та інтересів, суть і значення якого розкривається через припинення регулятивної сили правочину як юридичного факту, тобто визнання його таким, що не породжує юридичних наслідків [7, с. 26].

Досліджуючи теоретичні проблеми недійсності правочинів, варто звернути увагу на питання віднесення недійсного правочину до загальної категорії правочинів. Проаналізувавши декілька наукових праць вітчизняних вчених, можна зробити висновок, що досить часто для обґрунтування відмінностей у правовій природі дійсних і недійсних правочинів виділяють такі ознаки, як правомірність характеру дій учасника цивільних правовідносин, а також здатність таких дій породжувати ті юридичні наслідки, на які вони спрямовані.

З цього приводу в доктрині цивільного права України сформувалося дві протилежні позиції: прихильники однієї [3, с. 11] розглядають правочин і недійсний правочин у співвідношенні як ціле й частину, натомість прихильники іншої позиції [5, с. 36] наполягають на розмежуванні категорій «правочин» і «недійсний правочин» як понять, що застосовуються для визначення різних за своєю юридичною природою цивільно-правових явищ.

На наше переконання, недійсний правочин варто вважати традиційним юридичним фактом, і відповідно відносити його до загальної категорії правочинів. Інакше кажучи, під правочиною необхідно розуміти правомірні дії учасників цивільних правовідносин, а словосполучення «недійсний правочин» – вживати у разі невідповідності юридичного факту точно визначеним вимогам чинного цивільного законодавства.

Повертаючись до обґрунтування положень інституту захисту порушених прав, варто також зазначити, що на відміну від ЦК УРСР 1963 р., чинна редакція ЦКУ цілком виправдано поділяє недійсні правочини на нікчемні та оспорувані [9].

Як зазначає О. Кот, на відміну від нікчемних правочинів, оспоруваний правочин може бути визнано судом недійсним за наявності заперечень однієї зі сторін правочину або іншої зацікавленої особи – з цих причин оспорувані правочини інколи ще називають відносно недійсними [4, с. 207]. З огляду на це твердження, у вітчизняному цивільному процесуальному праві аксіомою є правило, що оспоруваний правочин може визнаватися недійсним лише у випадку залучення суду. Водночас погодьмося, що в сучасних умовах державотворення України, судовий процес має низку недоліків, найбільш очевидний з яких – тривалість розгляду цивільної справи. З огляду на це, в багатьох європейських державах діє позасудовий порядок визнання правочинів недійсними, який реалізується шляхом направлення одним із учасників правочину односторонньої заяви про визнання правочину недійсним (пер. з англ. – *extrajudicial notifi-*

cation or declaration).

На наше переконання, найбільш повно модель позасудового оспорування правочинів реалізовано у Німеччині, де вирішення спору відбувається на основі відразу декількох нормативно-правових актів: Німецького цивільного уложення, Закону про оспорування та Положення про неплатоспроможність.

Так, зокрема, §143 Німецького цивільного уложення передбачає, що оспорування правочину здійснюється заявою, спрямованою до опонента, яким є інша сторона договору або особа, яка отримала певний перелік прав та обов'язків за таким договором. У разі якщо односторонній правочин вчиняється щодо органу публічної влади, заява про оспорування спрямовується даному органу [1]. Водночас варто відзначити, що кількість недійсних оспоруваних правочинів у Німеччині є незначною, оскільки більшість недійсних правочинів є нікчемними.

Порівнюючи правові системи України та Німеччини, варто зазначити, що за цивільним законодавством нашої держави, нікчемним є правочин, якщо його недійсність встановлено законом, – інакше кажучи, стосовно нікчемного правочину діє презумпція його недійсності. Погоджуємося з твердженням Р. Таш'ян про те, що нікчемність багатьох правочинів є очевидною та не потребує підтвердження у судовому порядку [8, с. 83]. Так, чинна редакція ЦКУ відносить до нікчемних правочини, які вчинено з порушенням імперативного правила про письмову форму й нотаріальне посвідчення (ст.ст. 218-220 ЦКУ), правочини, вчинені малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221 ЦКУ), правочини, вчинені без дозволу органу опіки та піклування (ст. 224 ЦКУ), правочини, вчинені недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦКУ), а також правочини, які порушують публічний порядок, та тим самим суперечать інтересам держави й суспільства [9]. Решта правочинів, зокрема, ті, що стосуються вчинення під впливом помилки, обману, насильства, зловмисної домовленості або тяжкої обставини і на вкрай невігідних умовах, вважаються оспоруваними.

За цивільним законодавством Німеччини у позасудовому порядку можуть оспоруватися правочини, вчинені під впливом помилки, неправильного вираження волевиявлення, обману й протиправної погрози фізичного чи психологічного характеру (§119-120 Німецького цивільного уложення) [1]. Подібно до Цивільного процесуального кодексу України, німецьке законодавство встановлює чіткі вимоги до змісту заяви про оспорування юридичної сили правочину. Так, у заяві повинно бути наведено конкретні обставини, на підставі яких особа вважає правочин недійсним, водночас у назві самої заяви не обов'язково зазначати про оспорування – допускається, якщо зі змісту заяви буде чітко випливати така вимога, у заголовку про це зазначати не потрібно.

Водночас варто зауважити, що стосовно оспорування окремих категорій правочинів у Німецькому цивільному уложенні встановлюються спеціальні правила. Зокрема, тільки до суду адресуються справи, які стосуються оспорування факту прийняття або відмови від спадщини, справи з позбавлення обов'язкової частки у спадщині, а також оспорування факту виконання заповідального відказу [1].

Як зазначає Р. Таш'ян, механізм позасудового оспорування правочину передбачений також у цивільному

законодавстві Нідерландів. Відповідно до ст.ст. 3:49–3:50 ЦК Нідерландів, оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним шляхом позасудової декларації або судового рішення. Позасудова декларація має бути видана особою, у чий інтерес провадиться оспорювання, особам, які є учасниками оспорюваної правочину [8].

За аналогією з цивільним законодавством Нідерландів у Німецькому цивільному уложенні закон одавець регламентує вимогу розумних строків з проведення оспорювання «невідкладно з моменту виявлення вад правочину» або «без невиправданого зволікання», водночас припускає наявність т.зв. преклюзивного строку тривалістю до десяти років з моменту вчинення правочину, зі спливом якого оспорювання недійсної правочину виключається. Правочин, вчинений під впливом обману або примусу, може бути оспорено лише протягом року. Такий строк починає спливати з моменту виявлення обману або припинення примусу (§121-124 Німецького цивільного уложення) [1].

У зв'язку з цим загальним правовим наслідком оспорювання правочинів у позасудовому порядку є визнання їх недійсними, тобто такими, що не створюють жодних правових наслідків з самого моменту вчинення. Водночас слід враховувати, що оспорювання правочину, незважаючи на те, що цей механізм реалізується в позасудовому порядку, може супроводжуватися заявленнями вимог про застосування реституційних наслідків недійсної правочину.

На початку 2000-х такий механізм імплементовано із зарубіжного законодавства та закріплено у ЦКУ для судового способу розгляду й вирішення цивільних спорів. Відповідно до п. 10 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 6 листопада 2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», реституція як спосіб захисту цивільних прав може застосовуватися лише тоді, коли між сторонами укладається договір, який є нікчемним за законом або який визнано в судовому порядку недійсним. У зв'язку з цим вимогу про повернення майна, переданого на виконання недійсної правочину, може бути пред'явлено за правилами реституції лише для того учасника цивільних правовідносин, який був стороною недійсної правочину. Норма ч. 1 ст. 216 ЦКУ не може застосовуватися як підстава позову про повернення майна, переданого на виконання недійсної правочину, яке було відчужене третій особі. Водночас судам України слід враховувати, що у разі застосування реституції за недійсним договором, в якому вартість майна не було встановлено, вона повинна визначатися, виходячи із звичайних цін, що склалися на момент укладення такого договору (на підставі ч. 4 ст. 632 ЦКУ) [6].

Список використаних джерел

1. Bürgerliches Gesetzbuch. *Bundesministerium der Justiz*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>
2. Давидова І.В. Недійсність правочинів як спосіб захисту цивільних прав: деякі проблемні питання. *Часопис цивілістики*. 2018. №28. С. 45-49.
3. Сременко К.О. Цивільно-правові наслідки недотримання вимог щодо форми правочину: автореф. дис. ... канд юр. наук: 12.00.03. Одеса, 2014. 22 с.
4. Кот О.О. Способи захисту сторін договору в приватному праві України. *Приватне право*. 2013. № 2. С. 203-209.
5. Крат В.І. Недійсність правочинів, учинених під впливом помилки. *Юрист України*. 2012. № 1-2 (18-19). С. 35-40.
6. Постанова Верховного Суду України від 06.11.2009 №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text>
7. Самбір О.Є. Помилка, що має істотне значення як підстава для визнання правочину недійсним. *Підприємництво*,

Повертаючись до питання про позасудовий спосіб визнання правочину недійсним, варто погодитися з А. Штаньком, який зауважує, що позасудовий спосіб врегулювання цивільних спорів поряд з однозначними перевагами, має й низку суттєвих недоліків. Передусім йдеться про зниження можливості всебічного встановлення всіх обставин справи. Відтак, на думку автора, коли є об'єктивна необхідність дослідження фактичних обставин цивільної справи, проведення їх оцінювання, потрібен саме судовий розгляд [10, с. 122]. Погодьмося, що тільки суд може вирішити, чи перебувала фізична особа на момент вчинення правочину у стані, внаслідок якого не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, або чи діяла така сторона правочину під впливом помилки, обману, насильства чи тяжкої обставини.

Водночас, на наше переконання, якщо правочин було вчинено неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності без належної згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників, доцільно передбачити позасудовий порядок врегулювання таких правочинів за заявою самих батьків (усиновлювачів), піклувальників, оскільки встановлення факту неповноліття та перевищення меж можливої дієздатності особи є нескладним питанням та, у більшості випадків, не потребує судового розгляду. Такий механізм дасть змогу прискорити процес визнання правочину недійсним, а також зменшить обсяг процесуального навантаження на судову ланку України.

ВИСНОВКИ

Отже, інститут недійсності правочину покликано слугувати ефективному функціонуванню ринкової економіки та захищати цінності приватного права через встановлення законодавчих меж реалізації правочинів. У ході дослідження встановлено, що метою визнання правочину недійсним є насамперед визнання його таким, що не породжує юридично значимих наслідків, що, зі свого боку, фактично повертає сторін у становище, яке мало місце до вчинення чи виконання угоди. Реституція у вигляді компенсаційної функції застосовується лише тоді, коли правочин виконаний принаймні частково. Якщо ж сторони до реалізації мети правочину не приступили – вирішення справи обмежується констатацією правочину недійсним.

У зв'язку з цим, для вдосконалення й спрощення механізму цивільного судочинства України пропонується ввести позасудовий порядок оспорювання деяких категорій правочинів, що дасть змогу мінімізувати кількість судових спорів й пришвидшити розгляд значимих з практичного погляду цивільних справ.

господарство і справо. Серія «Цивільне право і процес». 2017. №4. С. 24-27.

8. Таш'ян Р.І. Позасудове оспорування недійсних правочинів: зарубіжний досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 76. Том.1. С. 81-84.

9. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 №435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №40.

10. Штанько А.О. Визнання правочину недійсним у системі способів судового захисту майнових цивільних прав та інтересів. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2015. №2. С. 119-127.

References

1. Bürgerliches Gesetzbuch. *Bundesministerium der Justiz*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>

2. Davidova I.V. Invalidity of transactions as a way to protect civil rights: some problematic issues. *Journal of Civilistics*. 2018. № 28. pp. 45-49. (in Ukrainian).

3. Yeremenko K.O. Civil and legal consequences of non-compliance with the requirements for the form of a transaction: abstract of dissertation ... PhD in legal sciences: 12.00.03. Odesa, 2014. 22 p. (in Ukrainian).

4. Kot O.O. Ways to protect the parties to the contract in private law of Ukraine. *Private law*. 2013. №2. pp. 203-209. (in Ukrainian).

5. Krat V.I. Invalidity of transactions made under the influence of mistake. *Lawyer of Ukraine*. 2012. №1-2 (18-19). pp. 35-40. (in Ukrainian).

6. Resolution of the Supreme Court of Ukraine of 06.11.2009 No. 9 "On judicial practice of consideration of civil cases on recognition of transactions as invalid". URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09#Text> (in Ukrainian).

7. Sambir O.Y. Mistake that has a significant value as a basis for recognizing a transaction as invalid. *Entrepreneurship, economy and business. Series "Civil Law and Process"*. 2017. №4. pp. 24-27. (in Ukrainian).

8. Tashian R.I. Out-of-court challenging of invalid transactions: foreign experience. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series "Law"*. 2017. Issue 76. Vol. 1. pp. 81-84. (in Ukrainian).

9. Civil Code of Ukraine: Code of Ukraine of January 16, 2003 №435-IV. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2003. № 40. (in Ukrainian).

10. Shtanko A.O. Recognizing the deed as invalid in the system of judicial protection of property civil rights and interests. *Scientific journal of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*. 2015. No. 2. pp. 119-127. (in Ukrainian).

Olena PODVIRNA

Senior Lecturer, National University of Water and Environmental Engineering (Educational and Research Institute of Law)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-2746-5550>

e-mail: o.v.podvirna@nuwm.edu.ua

Bohdana KYRYCHUK

student, National University of Water and Environmental Engineering (Educational and Research Institute of Law)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0898-0504>

e-mail: kyrychuk_p20@nuwm.edu.ua

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF INVALIDATION OF A TRANSACTION IN CIVIL PROCEEDINGS IN UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES

The paper examines the doctrinal foundations and legal grounds for invalidation of transactions under the civil law of Ukraine and foreign countries. The author highlights the main problems of national and foreign judicial practice in challenging typical transactions. The author establishes that valid transactions play a primary role in establishing, modifying and terminating legal relations between subjects of civil turnover. Invalidity is a specific result of assessing a transaction for compliance with applicable civil law, and the place of the institution of transaction invalidity in the system of civil procedure law of Ukraine is determined by the need to protect the violated rights of bona fide persons in cases where the requirements of civil law regarding a transaction are not met. The author analyzes and establishes that a transaction is void if its invalidity is established by law (voidable transaction), and no court invalidation is required. In contrast to a voidable transaction, a transaction is disputed if one of the parties denies its validity and tries to prove such a legal fact in a court proceeding. The study has determined that in domestic civil law, the rule that a disputed transaction can be invalidated only through the involvement of a court is mandatory. However, as practice shows, the judicial process in Ukraine has a number of drawbacks, in particular, due to the length of the proceedings. In view of this, many European countries have an out-of-court procedure for invalidating transactions, which is implemented by filing a statement of challenge. Such a mechanism has at least one obvious advantage - the speed of resolving the issue of invalidity of a transaction. The prospect of introducing an out-of-court procedure for challenging typical transactions will allow Ukraine to reduce the burden on the judicial system and speed up the process of considering other, equally important, civil cases.

Keywords: *invalidity of a transaction, methods of protection of civil rights and interests, civil law of Ukraine, civil proceedings of Ukraine, out-of-court challenge, foreign experience*